

**HAR BIR SEKTORDAGI XARAJATLARNI FOYDANI
HARAKATLANTIRISH DAVRIGA OLIB BORILISHIGA QARAB
MAHSULOT TANNARXI VA DAVR XARAJATLARIGA BO‘LINISHI**

Samarqand Iqtisodiyot va servis instituti

Buxgalteriya hisobi kafedrası dotsenti

Pashaxodjayeva Dildora Djabborxonovna

Samarqand Iqtisodiyot va servis instituti

Buxgalteriya hisobi va menejment fakulteti talabasi

Boymurodov Otamurod Dilmurodovich

Annotatsiya

Ushbu akademik maqolada xo‘jalik yurituvchi subyektlarda xarajatlarni foydani shakllantirish davriga olib borilishiga qarab mahsulot tannarxi va davr xarajatlariga ajratish masalasi har tomonlama yoritiladi. Maqolada xarajatlarni to‘g‘ri tasniflash korxonada moliyaviy natijalarini haqqoniy aniqlash, mahsulot bahosini asoslash, boshqaruv qarorlarini qabul qilish va foyda ko‘rsatkichlarini tahlil etishda muhim omil ekanligi asoslab beriladi. Har bir sektor, jumladan, sanoat ishlab chiqarishi, savdo, xizmat ko‘rsatish, qurilish va qishloq xo‘jaligida xarajatlarning iqtisodiy mazmuni turlicha namoyon bo‘lishi, biroq ularni mahsulot tannarxiga kiritiladigan xarajatlar va hisobot davrida tan olinadigan davr xarajatlariga ajratish umumiy metodologik tamoyillarga tayanishi ko‘rsatib o‘tiladi. Shuningdek, 2010, 2310, 2510, 9410, 9420, 9430 va 9910 kabi hisobvaraqlar orqali xarajatlarni hisobga olish, ularni moliyaviy natijaga to‘g‘ri olib borish hamda ichki nazorat tizimini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Kalit soʻzlar: mahsulot tannarxi, davr xarajatlari, ishlab chiqarish xarajatlari, foyda, moliyaviy natija, xarajatlarni tasniflash, sotish xarajatlari, maʼmuriy xarajatlar, sektorlar, buxgalteriya hisobi, boshqaruv hisobi.

Kirish

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalar faoliyatining samaradorligi xarajatlarni aniq hisobga olish, ularni iqtisodiy mazmuniga koʻra guruhlash va foyda bilan bogʻliq holda baholash tizimiga bevosita bogʻliqdir. Xarajatlar mahsulot ishlab chiqarish, ish bajarish, xizmat koʻrsatish, tovarlarni sotish, korxonani boshqarish hamda bozor bilan aloqalarni yoʻlga qoʻyish jarayonida yuzaga keladi. Shu sababli xarajatlarning barchasini bir xil tartibda mahsulot tannarxiga kiritish yoki barchasini davr xarajatlari sifatida tan olish moliyaviy natijalarni notoʻgʻri shakllantirishga olib keladi.

Xarajatlarni foydani shakllantirish davriga olib borish deganda, ularning daromad olish jarayoni bilan bogʻliqligi va qaysi hisobot davrida moliyaviy natijaga taʼsir koʻrsatishi tushuniladi. Agar xarajat mahsulotni yaratish, tayyorlash yoki xizmatni bajarish uchun bevosita zarur boʻlsa, u mahsulot tannarxini shakllantiradi va realizatsiya jarayonida sotilgan mahsulot tannarxi orqali foydaga taʼsir etadi. Agar xarajat maʼlum bir mahsulot birligiga bevosita birlashtirilmasa, lekin korxonaning sotish, boshqarish yoki umumxoʻjalik faoliyatini taʼminlash uchun sarflansa, u davr xarajati sifatida tan olinadi hamda sodir boʻlgan hisobot davrida foyda yoki zarar hisobiga olib boriladi.

Har bir sektor xarajatlari tarkibi boʻyicha oʻziga xos xususiyatlarga ega. Sanoat korxonasida xomashyo, asosiy ishchilarning ish haqi, ishlab chiqarish uskunalarining amortizatsiyasi mahsulot tannarxining asosiy qismini tashkil etadi. Savdo sektorida tovarlarni sotib olish qiymati, transport-tayyorlov xarajatlari va saqlash xarajatlarning ayrim turlari sotilgan tovar tannarxi bilan bogʻlanadi. Xizmat koʻrsatish sohasida esa xizmatni bajaruvchi xodimlar mehnati, foydalanilgan

materiallar va xizmat ko'rsatish infratuzilmasi xarajatlari xizmat tannarxiga kiradi. Shu bilan birga, reklama, marketing, ma'muriy apparat, ofis xarajatlari, maslahat va axborot xizmatlari kabi sarflar ko'pincha davr xarajatlari sifatida tan olinadi.

Mavzuning dolzarbligi shundan iboratki, xarajatlarning mahsulot tannarxi va davr xarajatlariga noto'g'ri ajratilishi korxonada foydasi, soliq bazasi, narx siyosati va investitsion jozibadorligi haqida noto'g'ri xulosalar chiqarishga sabab bo'lishi mumkin. Mahsulot tannarxi ortiqcha oshirib ko'rsatilsa, korxonada narxni noto'g'ri belgilashi yoki rentabellik darajasini pasaygan deb baholashi mumkin. Aksincha, mahsulot tannarxiga kiritilishi lozim bo'lgan xarajatlarda davr xarajatlari sifatida tan olinsa, mahsulot birligi bo'yicha real tannarx aniqlanmaydi.

Mazkur maqolaning asosiy maqsadi har bir sektordagi xarajatlarni foydani shakllantirish davriga olib borilishiga qarab mahsulot tannarxi va davr xarajatlariga ajratishning nazariy hamda amaliy jihatlarini yoritishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun xarajatlarni tasniflash mezonlari, sektorlar kesimidagi xususiyatlar, buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibi, moliyaviy natijaga ta'siri va xarajatlarni boshqarish bo'yicha takliflar o'rganiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Iqtisodiy adabiyotlarda xarajatlarda korxonada resurslarining daromad olish maqsadida sarflanishi sifatida talqin qilinadi. Xarajatlarda tasnifi turli mezonlarga asoslanadi: iqtisodiy elementlar, kalkulyatsiya moddalari, faoliyat turlari, javobgarlik markazlari, o'zgaruvchanlik darajasi, nazorat qilinishi va moliyaviy natijaga ta'sir etish davri. Mazkur tasniflar ichida xarajatlarni mahsulot tannarxiga kiruvchi xarajatlarda va davr xarajatlariga ajratish korxonada foydasini aniqlash uchun eng muhim yo'nalishlardan biri hisoblanadi.

Mahsulot tannarxi mahsulot ishlab chiqarish, ish bajarish yoki xizmat ko'rsatish jarayonida bevosita yuzaga kelgan va ma'lum mahsulot yoki xizmatga

iqtisodiy jihatdan bog‘lanishi mumkin bo‘lgan xarajatlar yig‘indisidir. U odatda to‘g‘ridan to‘g‘ri material xarajatlari, to‘g‘ridan to‘g‘ri mehnat xarajatlari va ishlab chiqarish ustama xarajatlaridan tarkib topadi. Bunday xarajatlar mahsulot omborga qabul qilinganda aktiv sifatida tan olinadi va mahsulot sotilganda sotilgan mahsulot tannarxi orqali moliyaviy natijaga ta’sir ko‘rsatadi. Bu yondashuv daromad va xarajatlarni moslashtirish tamoyiliga asoslanadi.

Davr xarajatlari esa ma’lum mahsulot birligining tannarxiga bevosita kiritilmaydi. Ular korxonada faoliyatini tashkil etish, sotish jarayonini ta’minlash, ma’muriy boshqaruvni amalga oshirish va umumxo‘jalik ehtiyojlarini qondirish bilan bog‘liq bo‘ladi. Davr xarajatlarining asosiy xususiyati shundaki, ular kelgusida ma’lum bir mahsulot qiymatiga kapitalizatsiya qilinmaydi, balki sodir bo‘lgan hisobot davrida foyda yoki zarar hisobiga olib boriladi. Shu sababli ular korxonada rentabelligiga tezkor ta’sir ko‘rsatadi.

O‘zbekiston Respublikasida mahsulot ishlab chiqarish va sotish xarajatlari tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi tegishli me’yoriy hujjatlar bilan belgilanadi. Amaliyotda xarajatlar ishlab chiqarish tannarxiga kiritiladigan xarajatlar, davr xarajatlari, moliyaviy faoliyat xarajatlari va favqulodda xarajatlar kabi guruhlariga ajratiladi [1]. Ushbu guruhlash xarajatning iqtisodiy mazmuni va moliyaviy natijaga olib borilish vaqtini aniqlashga yordam beradi.

Buxgalteriya hisobi milliy standartlari va hisobvaraqlar rejasida xarajatlarni hisobga olish uchun maxsus hisobvaraqlar belgilangan. Ishlab chiqarish bilan bog‘liq xarajatlar ko‘pincha 2010 “Asosiy ishlab chiqarish”, 2310 “Yordamchi ishlab chiqarish”, 2510 “Umumishlab chiqarish xarajatlari” kabi hisobvaraqlarda jamlanadi. Davr xarajatlarini hisobga olishda esa 9410 “Sotish xarajatlari”, 9420 “Ma’muriy xarajatlar” va 9430 “Boshqa operatsion xarajatlar” hisobvaraqlari muhim o‘rin tutadi [2]. Hisobot davri yakunida davr xarajatlari 9910 “Yakuniy moliyaviy natija” hisobvarag‘i bilan bog‘lanadi.

Sanoat sektorida xarajatlarni ajratish nisbatan aniq ko‘rinadi, chunki mahsulotni ishlab chiqarish jarayoni xomashyo, mehnat va ishlab chiqarish ustama xarajatlari bilan bog‘liq. Masalan, asosiy xomashyo, butlovchi qismlar, ishlab chiqarish ishchilari ish haqi, texnologik energiya va ishlab chiqarish uskunalari amortizatsiyasi mahsulot tannarxiga kiritiladi. Biroq ishlab chiqarilgan mahsulotni reklama qilish, savdo bo‘limi xarajatlari, korxonahabariyati ish haqi, ofis ijarasi va umumiy boshqaruv xizmatlari davr xarajatlari sifatida tan olinadi.

Savdo sektorida mahsulot ishlab chiqarish jarayoni mavjud bo‘lmasa-da, tovarlarni xarid qilish va xaridorga yetkazish bilan bog‘liq xarajatlarni to‘g‘ri tasniflash muhimdir. Tovarlarning xarid qiymati va sotish uchun tayyor holga keltirish bilan bevosita bog‘liq ayrim xarajatlar tovar tannarxini shakllantirishi mumkin. Savdo zali ijarasi, reklama, savdo xodimlarining ish haqi, kassa xizmatlari, tovarlarni realizatsiya qilishga qaratilgan marketing tadbirlari esa odatda davr xarajatlari sifatida ko‘riladi. Bu yerda asosiy mezon xarajatning tovar qiymatini shakllantirishga yoki sotish jarayonini ta‘minlashga xizmat qilishidir.

Xizmat ko‘rsatish sohasida mahsulot moddiy shaklga ega bo‘lmagani uchun xarajatlarni tasniflash yanada chuqur tahlilni talab qiladi. Masalan, ta‘lim, turizm, transport, konsalting yoki axborot texnologiyalari xizmatlarida xizmatni bevosita bajaruvchi xodimlar mehnati, xizmat ko‘rsatishda ishlatilgan materiallar, maxsus dasturiy vositalar yoki transport vositalari xarajatlari xizmat tannarxiga kiritilishi mumkin. Shu bilan birga, umumiy reklama, mijozlarni jalb qilish kampaniyalari, ofis ma‘muriyati, yuridik va buxgalteriya xizmatlari davr xarajatlari tarkibida aks ettiriladi.

Qurilish sektorida xarajatlar obyektlar kesimida jamlanadi. Qurilish materiallari, ishchilar mehnati, qurilish texnikasi ishlashi, subpudratchilar xizmati va obyekt bilan bevosita bog‘liq boshqa sarflar qurilish tannarxiga kiritiladi. Biroq qurilish tashkilotining markaziy ofisi, tenderlarda ishtirok etish xarajatlari, umumiy

reklama va boshqaruv apparati xarajatlari bevosita obyekt tannarxiga kiritilmasdan, ko'p hollarda davr xarajatlari sifatida tan olinadi. Noto'g'ri tasnif qurilish obyektlari rentabelligini tahlil qilishda xatolarga sabab bo'ladi.

Qishloq xo'jaligi sektorida urug'lik, o'g'it, yoqilg'i, chorva yem-xashagi, dalada ishlovchi xodimlar mehnati, texnika amortizatsiyasi va yetishtirilayotgan mahsulot bilan bevosita bog'liq sarflar mahsulot tannarxiga kiritiladi. Mahsulotni bozorga chiqarish, reklama qilish, xo'jalik boshqaruvi, ma'muriy bino xarajatlari va umumxo'jalik xizmatlari esa davr xarajatlari sifatida baholanishi mumkin. Mazkur sektorda mavsumiylik omili kuchli bo'lgani uchun xarajatlarni qaysi davr daromadiga bog'lash masalasi alohida ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlarda xarajatlarni tasniflashda uchta muhim mezon ajratib ko'rsatiladi. Birinchisi, xarajatning mahsulot yoki xizmat bilan bevosita bog'liqligi. Ikkinchisi, xarajatning kelgusida iqtisodiy naf keltirish imkoniyati. Uchinchisi, xarajatning qaysi hisobot davrida moliyaviy natijaga ta'sir ko'rsatishi. Agar xarajat mahsulotni yaratish jarayonida iste'mol qilinib, mahsulot qiymatini shakllantirsa, u tannarx tarkibida aks ettiriladi. Agar xarajat korxonaning joriy faoliyatini ta'minlasa, u davr xarajati sifatida tan olinadi.

Mahsulot tannarxi va davr xarajatlarning farqini amaliy misolda ko'rish mumkin. Ishlab chiqarish korxonasi mahsulotni qadoqlash uchun ishlatiladigan materiallarni ishlab chiqarish jarayonining tarkibiy qismi sifatida sarflasa, bu xarajat tannarxga kiradi. Ammo mahsulot sotilgandan keyin reklama maqsadida tayyorlangan bukletlar, savdo ko'rgazmasida ishtirok etish, savdo agentlariga to'langan mukofotlar sotish xarajatlari hisoblanadi. Xuddi shuningdek, ishlab chiqarish sexidagi elektr energiyasi tannarxga kirsa, bosh ofisdagi elektr energiyasi ma'muriy xarajat sifatida tan olinadi.

Xarajatlarni noto'g'ri tasniflash moliyaviy hisobot sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Davr xarajatlari mahsulot tannarxiga kiritib yuborilsa, zaxiralar va

tugallanmagan ishlab chiqarish qiymati ortiqcha ko'rsatilishi mumkin. Bu esa foydaning bir davrdan boshqa davrga sun'iy ko'chishiga olib keladi. Aksincha, ishlab chiqarish xarajatlari davr xarajati sifatida tan olinsa, joriy davr foydasi kamayib, keyingi davrda sotiladigan mahsulot tannarxi yetarli darajada aks ettirilmaydi.

Boshqaruv hisobi nuqtai nazaridan xarajatlarni mahsulot tannarxi va davr xarajatlariga ajratish narx belgilash, foyda marjasini aniqlash, mahsulot assortimentini shakllantirish, bo'limlar samaradorligini baholash va investitsion qarorlar qabul qilish uchun zarurdir. Mahsulot tannarxi ishlab chiqarish samaradorligini ko'rsatsa, davr xarajatlari sotish va boshqaruv tizimining samaradorligini aks ettiradi. Shu sababli ikki guruh xarajatlarini alohida yuritish korxonalar rahbariyatiga aniq va tezkor boshqaruv axboroti beradi.

Raqamli iqtisodiyot sharoitida xarajatlarning tarkibi o'zgarib bormoqda. Elektron savdo platformalari, CRM tizimlari, bulutli xizmatlar, axborot xavfsizligi, onlayn reklama va raqamli marketing xarajatlari ko'plab sektorlarda kengaymoqda. Ushbu xarajatlarning qaysi qismi mahsulot yoki xizmat tannarxiga, qaysi qismi davr xarajatlariga tegishli ekanligini aniqlashda ularning bevosita mahsulot yaratish jarayoniga aloqasi, foydalanish maqsadi va iqtisodiy naf keltirish davri tahlil qilinishi zarur.

Korxonalarda xarajatlarni to'g'ri tasniflash hisob siyosatida aniq belgilanishi lozim. Hisob siyosatida mahsulot tannarxiga kiritiladigan xarajatlarning ro'yxati, davr xarajatlari tarkibi, umumishlab chiqarish xarajatlarini taqsimlash bazasi, xizmatlar tannarxini aniqlash tartibi, sektor xususiyatidan kelib chiqadigan mezonlar va hujjatlashtirish talablari ko'rsatilsa, buxgalteriya axborotining ishonchliligi oshadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu tadqiqotda iqtisodiy tahlil, taqqoslash, guruhlash, mantiqiy umumlashtirish, me'yoriy-huquqiy hujjatlarni tahlil qilish va sektorlar kesimida amaliy misollarni baholash usullaridan foydalanildi. Avvalo, xarajatlarning mahsulot tannarxi va davr xarajatlariga ajratilishiga oid nazariy yondashuvlar o'rganildi. Keyingi bosqichda sanoat, savdo, xizmat ko'rsatish, qurilish va qishloq xo'jaligi sektorlarida xarajatlarning shakllanish xususiyatlari taqqoslandi.

Tadqiqot jarayonida xarajatlarning moliyaviy natijaga olib borilish vaqti asosiy mezon sifatida olindi. Bunda xarajatning mahsulot yoki xizmat bilan bevosita bog'liqligi, kelgusida iqtisodiy naf keltirish imkoniyati, hisobot davri daromadlari bilan mosligi va buxgalteriya hisobvaraqlarida aks ettirish tartibi tahlil qilindi. Me'yoriy tahlil davomida xarajatlar tarkibi to'g'risidagi nizom, buxgalteriya hisobi milliy standartlari va hisobvaraqlar rejasi asosiy manba sifatida olindi.

Tadqiqotning amaliy yo'nalishi shundan iboratki, unda xarajatlarni tasniflash masalasi faqat buxgalteriya yozuvlari bilan cheklanmaydi. U korxonada narx siyosatini belgilash, foyda marjasini tahlil qilish, budjetlashtirish, javobgarlik markazlari bo'yicha nazoratni yo'lga qo'yish va sektor xususiyatiga mos boshqaruv qarorlarini qabul qilish nuqtai nazaridan ham baholandi.

Tahlil va natijalar

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, mahsulot tannarxi va davr xarajatlarini ajratishdagi eng asosiy masala xarajatning mahsulotga "yuklanish" imkoniyatidir. Bevosita xomashyo va materiallar odatda mahsulot tannarxiga kiritiladi, chunki ular mahsulotning moddiy asosini tashkil etadi. Bevosita mehnat xarajatlari ham tannarxga kiritiladi, chunki ishlab chiqarish ishchilari mehnati mahsulotni yaratish jarayonida iste'mol qilinadi. Ishlab chiqarish ustama xarajatlari esa mahsulotga to'g'ridan to'g'ri biriktirilmasa-da, ishlab chiqarish jarayonini ta'minlagani uchun belgilangan taqsimlash bazasi asosida tannarxga taqsimlanadi.

Davr xarajatlarida esa mahsulotga bevosita yuklash imkoniyati cheklangan bo‘ladi. Masalan, bosh direktor, bosh buxgalter yoki kadrlar bo‘limi xodimlarining ish haqi korxonada faoliyatini boshqarish uchun zarur, ammo ular aniq mahsulot birligini yaratish jarayoniga bevosita bog‘lanmaydi. Shuningdek, umumiy reklama kampaniyasi barcha mahsulotlar savdosini qo‘llab-quvvatlashi mumkin, lekin uni aniq mahsulot tannarxiga ishonchli taqsimlash har doim ham iqtisodiy jihatdan asosli bo‘lmaydi. Shu sababli bunday xarajatlar davr xarajatlari tarkibida aks ettiriladi.

Sanoat korxonalarida umumishlab chiqarish xarajatlarini to‘g‘ri taqsimlash alohida ahamiyatga ega. Sex boshlig‘i ish haqi, ishlab chiqarish binosi amortizatsiyasi, texnologik uskunalarni ta‘mirlash, ishlab chiqarish energiyasi va sifat nazorati xarajatlari mahsulot tannarxiga taqsimlanishi mumkin. Biroq ma‘muriy bino ta‘miri, bosh ofis aloqa xarajatlari, umumkorxonada reklama xarajatlari va rahbariyat xizmat safari xarajatlari davr xarajatlari hisoblanadi. Bunday chegarani aniq belgilash tannarx kalkulyatsiyasining ishonchliligini ta‘minlaydi.

Savdo korxonalarida xarajatlarning moliyaviy natijaga olib borilishi realizatsiya jarayoni bilan chambarchas bog‘liq. Tovar xarid qiymati sotilgan tovar tannarxi orqali foydaga ta‘sir qiladi. Tovarlarini xarid qilish joyidan omborga olib kelish va sotuvga tayyorlash bilan bog‘liq ayrim sarflar tovar qiymatiga qo‘shilishi mumkin. Ammo savdo bo‘limi xarajatlari, chakana savdo do‘koni reklamalari, mijozlarga chegirma aksiyalari, savdo agentlari mukofotlari va savdo zalini bezash xarajatlari davr xarajatlari sifatida joriy davr foydasidan chegiriladi.

Xizmat ko‘rsatish sektorida xizmat tannarxi ko‘pincha mehnat resurslari ulushining yuqoriligi bilan ajralib turadi. Masalan, transport xizmatida yoqilg‘i, haydovchi ish haqi, transport vositasi amortizatsiyasi va texnik xizmat ko‘rsatish xarajatlari xizmat tannarxiga kiradi. Konsalting xizmatida esa konsultantlar mehnati, loyiha uchun maxsus jalb qilingan ekspertlar xarajatlari va mijoz loyihasiga bevosita

bog‘liq dasturiy ta‘minot xarajatlari tannarx tarkibida bo‘lishi mumkin. Biroq umumiy marketing, brendni rivojlantirish, rahbariyat va ofis xarajatlari davr xarajatlari tarkibida hisobga olinadi.

Qurilish sohasida har bir obyekt alohida kalkulyatsiya birligi sifatida ko‘riladi. Qurilish materiallari, obyekt ishchilari mehnati, qurilish mexanizmlari ishlashi va subpudratchilar xizmatlari obyekt tannarxiga kiradi. Markaziy apparat ish haqi, umumiy boshqaruv, tender hujjatlarini tayyorlash, reklama va ofis xarajatlari esa davr xarajatlari sifatida e‘tirof etilishi mumkin. Agar markaziy boshqaruv xarajatlari asossiz ravishda obyekt tannarxiga taqsimlansa, ayrim obyektlar rentabelligi noto‘g‘ri baholanadi.

Qishloq xo‘jaligida mavsumiylik va biologik aktivlar bilan bog‘liq jarayonlar xarajatlarni davrlar bo‘yicha taqsimlashni murakkablashtiradi. Ekish, parvarishlash, sug‘orish, o‘g‘itlash, hosil yig‘ish va saqlash bilan bog‘liq sarflar mahsulot tannarxiga ta‘sir qiladi. Boshqaruv apparati, umumiy marketing, xo‘jalik ma‘muriyati, ofis aloqa xizmatlari va maslahat xizmatlari esa davr xarajatlari sifatida tan olinadi. Mavsumiy xarajatlar bo‘yicha aniq hisob yuritish hosil tannarxini to‘g‘ri aniqlashga xizmat qiladi.

Buxgalteriya yozuvlarida mahsulot tannarxiga kiritiladigan xarajatlar avval ishlab chiqarish hisobvaraqlarida jamlanadi. Masalan, asosiy ishlab chiqarish xarajatlari 2010-hisobvaraqda, yordamchi ishlab chiqarish xarajatlari 2310-hisobvaraqda, umumishlab chiqarish xarajatlari 2510-hisobvaraqda aks ettiriladi. Tayyor mahsulot omborga qabul qilinganda bu xarajatlar tayyor mahsulot qiymatiga o‘tkaziladi, mahsulot sotilganda esa sotilgan mahsulot tannarxi orqali moliyaviy natijaga ta‘sir etadi. Bu tartib mahsulot qiymatini va sotuvdan olingan foydani bir-biri bilan moslashtiradi.

Davr xarajatlari esa 9410, 9420 va 9430-hisobvaraqlarda jamlanadi. 9410-hisobvaraqda sotish xarajatlari, jumladan, reklama, marketing, mahsulotni xaridorga

yetkazish, savdo xodimlari ish haqi va savdo faoliyati bilan bog‘liq boshqa sarflar aks ettiriladi. 9420-hisobvaraqa ma‘muriy xarajatlar, ya‘ni boshqaruv apparati ish haqi, ofis ijarasi, aloqa, konsalting, yuridik xizmatlar va umumxo‘jalik xarajatlari hisobga olinadi. 9430-hisobvaraqa esa boshqa operatsion xarajatlarni aks ettirish uchun qo‘llaniladi. Hisobot davri oxirida ushbu xarajatlar 9910-hisobvaraqa orqali moliyaviy natijaga yopiladi.

Xarajatlarni foydani shakllantirish davriga olib borishda hujjatlashtirish muhim o‘rin tutadi. Har bir xarajat shartnoma, hisobvaraqa-faktura, dalolatnoma, to‘lov hujjati, buyruq yoki boshqa boshlang‘ich hujjatlar bilan asoslangan bo‘lishi zarur. Hujjatlarda xarajatning mazmuni, qaysi faoliyat yo‘nalishiga tegishli ekanligi, qaysi mahsulot yoki davr bilan bog‘liqligi aniq ko‘rsatilsa, xarajatni to‘g‘ri hisobvaraqa aks ettirish imkoniyati ortadi. Aks holda, xarajatlar noto‘g‘ri guruhlanishi va moliyaviy hisobotda xatolik yuzaga kelishi mumkin.

Ichki nazorat nuqtai nazaridan korxonada xarajatlarni tasniflash bo‘yicha mas‘uliyat aniq belgilanishi kerak. Ishlab chiqarish bo‘limi mahsulot tannarxiga kiruvchi xarajatlarni asoslab berishi, sotuv bo‘limi sotish xarajatlari bo‘yicha smeta va natijalarni taqdim etishi, ma‘muriyat esa boshqaruv xarajatlarning iqtisodiy zarurligini nazorat qilishi lozim. Buxgalteriya bo‘limi esa barcha hujjatlarni hisob siyosatida belgilangan mezonlarga muvofiq tekshiradi va tegishli hisobvaraqlarda aks ettiradi.

Xarajatlarni tahlil qilishda faqat ularning umumiy summasini emas, balki natija bilan bog‘liqligini ham baholash zarur. Mahsulot tannarxi oshgan bo‘lsa, bu xomashyo narxlari, mehnat unumdorligi, texnologik yo‘qotishlar yoki ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish darajasi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Davr xarajatlari oshgan bo‘lsa, bu reklama faolligi, savdo hajmining kengayishi, boshqaruv apparati kengayishi yoki ortiqcha ma‘muriy sarflar bilan izohlanadi.

Shuning uchun har bir xarajat moddasini tegishli natija ko'rsatkichlari bilan solishtirish maqsadga muvofiqdir.

Korxonada boshqaruvida budjetlashtirish tizimi xarajatlarni to'g'ri tasniflashni kuchaytiradi. Mahsulot tannarxi bo'yicha materiallar normasi, mehnat sarfi va ishlab chiqarish ustama xarajatlari smetasi belgilanadi. Davr xarajatlari bo'yicha esa sotish budjeti, marketing rejasi, ma'muriy xarajatlarning limiti va javobgarlik markazlari kesimida smetalar ishlab chiqiladi. Reja va haqiqiy xarajatlarni taqqoslash ortiqcha sarflarni aniqlash, iqtisodiy samarasiz xarajatlarni kamaytirish hamda foyda ko'rsatkichlarini yaxshilash imkonini beradi.

Raqamlashtirish sharoitida xarajatlarni avtomatlashtirilgan dasturlar orqali guruhlash samarali hisoblanadi. Elektron hujjat aylanishi, buxgalteriya dasturlari, ombor tizimlari, CRM va ERP platformalari xarajatlarning kelib chiqish joyi, mas'ul bo'limi va moliyaviy natijaga ta'sirini tezkor tahlil qilish imkonini beradi. Bunday tizimlar mahsulot tannarxi va davr xarajatlari o'rtasidagi chegarani aniqroq belgilashga, shuningdek, noto'g'ri tasniflash riskini kamaytirishga xizmat qiladi.

Tahlil natijalaridan kelib chiqib, xarajatlarni tasniflashda sektor xususiyatini hisobga olish zarur degan xulosaga kelish mumkin. Bitta xarajat turi bir sektorda mahsulot tannarxiga kiritilishi, boshqa sektorda esa davr xarajati sifatida tan olinishi mumkin. Masalan, transport xarajatlari ishlab chiqarish uchun xomashyoni sexga olib kelishda tannarxga kirishi mumkin, lekin tayyor mahsulotni xaridorga yetkazish sotish xarajati bo'lishi mumkin. Demak, xarajatning nomi emas, balki uning iqtisodiy mazmuni va maqsadi hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Ushbu yondashuv korxonalarda foydani boshqarish madaniyatini shakllantiradi. Mahsulot tannarxiga ta'sir qiluvchi omillar ishlab chiqarish samaradorligini oshirish orqali boshqarilsa, davr xarajatlari sotish va boshqaruv tizimining natijadorligi orqali nazorat qilinadi. Natijada rahbariyat qaysi xarajat

mahsulot qiymatini yaratishga, qaysi xarajat esa joriy davr faoliyatini qo'llab-quvvatlashga xizmat qilayotganini aniq ko'ra oladi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, har bir sektordagi xarajatlarni foydani shakllantirish davriga olib borilishiga qarab mahsulot tannarxi va davr xarajatlariga ajratish korxonada moliyaviy natijalarining ishonchliligini ta'minlovchi muhim omildir. Mahsulot tannarxi mahsulot yoki xizmat qiymatini shakllantiruvchi xarajatlarni ifodalaydi va realizatsiya jarayonida foydaga ta'sir ko'rsatadi. Davr xarajatlari esa ma'lum mahsulot birligiga bevosita bog'lanmaydi, balki sodir bo'lgan hisobot davrining foyda yoki zarariga olib boriladi.

Sanoat, savdo, xizmat ko'rsatish, qurilish va qishloq xo'jaligi sektorlarida xarajatlar tarkibi turlicha bo'lsa-da, ularni tasniflashning asosiy mezonini bir xil: xarajatning mahsulot yoki xizmat yaratish jarayoniga bevosita aloqadorligi, kelgusida iqtisodiy naf keltirish imkoniyati va moliyaviy natijaga ta'sir etish davri. Xarajatning nomiga emas, balki uning mazmuni va maqsadiga qarab qaror qabul qilish buxgalteriya hisobi va boshqaruv hisobi uchun muhimdir.

Mahsulot tannarxiga kiritiladigan xarajatlar 2010, 2310 va 2510 kabi ishlab chiqarish hisobvaraqlarida jamlanadi hamda mahsulot sotilganda moliyaviy natijaga ta'sir ko'rsatadi. Davr xarajatlari esa 9410 "Sotish xarajatlari", 9420 "Ma'muriy xarajatlar" va 9430 "Boshqa operatsion xarajatlar" hisobvaraqlarida aks ettirilib, hisobot davri yakunida 9910 "Yakuniy moliyaviy natija" hisobvarag'iga yopiladi. Ushbu tartib xarajatlarning foydaga ta'sirini to'g'ri davrda ko'rsatishga xizmat qiladi.

Korxonalarda xarajatlarni to'g'ri tasniflash uchun hisob siyosatini aniq ishlab chiqish, har bir sektor xususiyatiga mos mezonlarni belgilash, boshlang'ich hujjatlarni to'liq rasmiylashtirish, javobgarlik markazlari bo'yicha nazoratni

kuchaytirish va budjetlashtirish tizimini joriy etish zarur. Shuningdek, raqamli buxgalteriya dasturlari va elektron hujjat aylanishidan foydalanish xarajatlarni tezkor tahlil qilish hamda noto‘g‘ri tasniflash riskini kamaytiradi.

Umuman olganda, mahsulot tannarxi va davr xarajatlarini ilmiy asoslangan holda ajratish nafaqat moliyaviy hisobotlarning haqqoniyligini ta‘minlaydi, balki narx siyosatini to‘g‘ri shakllantirish, foyda marjasini tahlil qilish, ortiqcha xarajatlarni kamaytirish va korxonaning uzoq muddatli moliyaviy barqarorligini oshirishga xizmat qiladi. Shu sababli ushbu masala barcha xo‘jalik yurituvchi subyektlar uchun doimiy e‘tibor talab qiladigan amaliy va nazariy ahamiyatga ega yo‘nalish hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999-yil 5-fevraldagi 54-son qarori bilan tasdiqlangan “Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlari tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to‘g‘risida”gi Nizom – <https://lex.uz/docs/-264422>

2. O‘zbekiston Respublikasi buxgalteriya hisobi milliy standarti (21-sonli BHMS) “Xo‘jalik yurituvchi subyektlarda buxgalteriya hisobining hisobvaraqlar rejasi va uni qo‘llash bo‘yicha yo‘riqnoma” – <https://lex.uz/docs/-7282737>

3. O‘zbekiston Respublikasining “Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida”gi Qonuni, O‘RQ-404, 2016-yil 13-aprel – <https://lex.uz/docs/-2931253>

4. Karimov A.A., Islomov F.R., Avloqulov A.Z. Buxgalteriya hisobi. Darslik. Toshkent: Iqtisod-Moliya.

5. Xasanov B.A., G‘aniyev Z.U., Muxammedova D.A. Boshqaruv hisobi. O‘quv qo‘llanma. Toshkent: Iqtisod-Moliya.

6. Abdullayev A., Qayumov I. Korxonalarda xarajatlar hisobi va mahsulot tannarxini kalkulyatsiya qilish. O‘quv-uslubiy qo‘llanma. Toshkent: Iqtisodiyot.